

УДК 904:71:911.372.4(477:282.247.3–192.2=16)“04/09”

**ПРОСТОРОВА ОРІЄНТАЦІЯ
РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЖИТЛА
(за матеріалами пам'яток Дніпро-Дністровського межиріччя
другої половини I тис. н. е.)**

Ярослав ПОГОРАЛЬСЬКИЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: pohoralskyu@ukr.net*

На підставі аналізу окремих елементів слов'янських жител V–X ст. у межиріччі Дніпра та Дністра із використанням етнографічних даних визначено основні фактори, що впливали на орієнтацію житлових споруд у просторі. Головними чинниками, які визначали орієнтацію входу і чільної (фронтальної) стіни житла були сонячні сторони світу, гідросистема та рельєф місцевості, сусідні споруди (планіграфія поселень), оборонні укріплення.

Ключові слова: житло, слов'яни, поселення, топографія, планіграфія, сторони світу, просторова орієнтація, піч, вхід.

Житло завжди було одним з найважливіших елементів побуту кожної спільноти. Це знайшло своє відображення також у значенні житла як категорії археологічних пам'яток. У процесі дослідження житлових споруд будь-якої епохи кінцевим завданням неодмінно має виступати реконструкція процесу його будівництва та зовнішнього вигляду, взаємозалежностей у конструкції споруди, місця житла в соціальному та господарському житті давніх суспільств.

Основою опису заглибленого житла є характеристика його котловану і печей. Параметри котловану визначаються, в т.ч. такими показниками як орієнтація за сторонами світу і розташування входу. В описі печей беруться до уваги, окрім іншого, також розміщення опалювальної споруди у житлі в зв'язку із сторонами горизонту і відносно входу¹. Якщо внутрішнє планування житла визначається віссю піч-вхід, то саме розташування входу в залежності від зовнішніх факторів (і в нерозривному зв'язку з внутрішнім плануванням) буде визначати просторову орієнтацію споруди.

Першоосновою реконструктивних побудов виступають словесний та графічний опис об'єктів археологічного дослідження, в даному випадку – жител. Це врешті стає основою типологічних конструкцій, в основі яких

¹ *Петрашиенко В. О.* Житла VIII–X ст. на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. – 1982. – № 37. – С. 49.

лежать наведені вище ознаки. В описі давніх жител часто доводиться зустрічатися з таким визначенням орієнтації котловану житла: “...орієнтоване стінами за сторонами світу”, “...орієнтоване кутами за сторонами світу”. Щодо печі, то переважно вказується кут житла, в якому розташована опалювальна споруда. Найчастіше в науковій літературі цими типологічними конструкціями обмежується характеристика просторової орієнтації давніх жител. Переважно це питання піднімалося в рамках характеристики забудова тієї чи іншої пам’ятки. Розташування ж входу (як одного з визначальних елементів просторової орієнтації) переважно розглядалося в контексті внутрішнього планування житла, рідше – топографії місцевості.

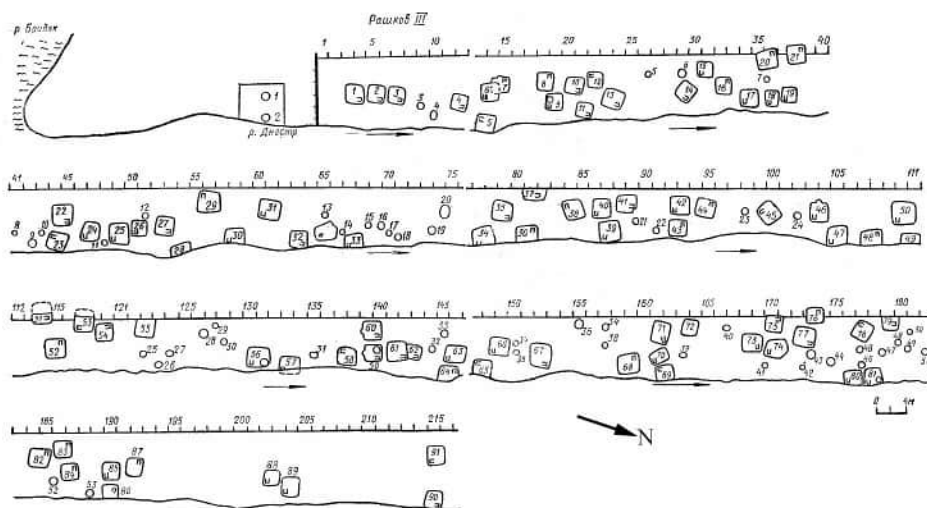

Рис. 1. Рашків-III. Загальний план поселення V–VII ст. За: Баран, 1988.

Fig. 1. Rashkiv-III. General plan of settlement from V–VII centuries. By: Баран, 1988.

Тому у пропонованому матеріалі здійснено спробу окреслити фактори, що визначали просторову орієнтацію слов’янського житла. Насамперед на підставі визначення місця входу в житло встановити його зв’язок з елементами зовнішнього оточення житлової споруди – гідросистемою, рельєфом, забудовою тощо.

За відповіддю на питання про фактори, які впливали на просторову орієнтацію слов’янського житла, звернемось до етнографічних матеріалів. Саме етнографічні паралелі дають можливість виявити ці засадничі критерії класифікації. Це – розташування чільної стіни (входу) відносно сторін горизонту, взаєморозташування піч-вхід та внутрішнє планування відносно печі (входу). У традиційному народному будівництві просторова орієнтація – це залежність в розташуванні входу в житло (чільної стіни) та сторонами

світу, господарськими спорудами і ділянками двору, дорогою, рельєфом, гідросистемою, сусідніми дворами². Отже, внутрішнє планування слов'янського житла перебуває в тісному взаємозв'язку із зовнішніми умовами функціонування житла (сторони горизонту, топографія, планувальна структура поселення і т. ін.). Тим самим, основою типологічних побудов стосовно орієнтації житла не можуть бути окремо взяті ознаки (як, наприклад, кут житла, в якому розташована піч або орієнтація кутами чи стінами за сторонами світу). Лише поєднання цих ознак дає цілісне розуміння просторового вирішення слов'янського житла.

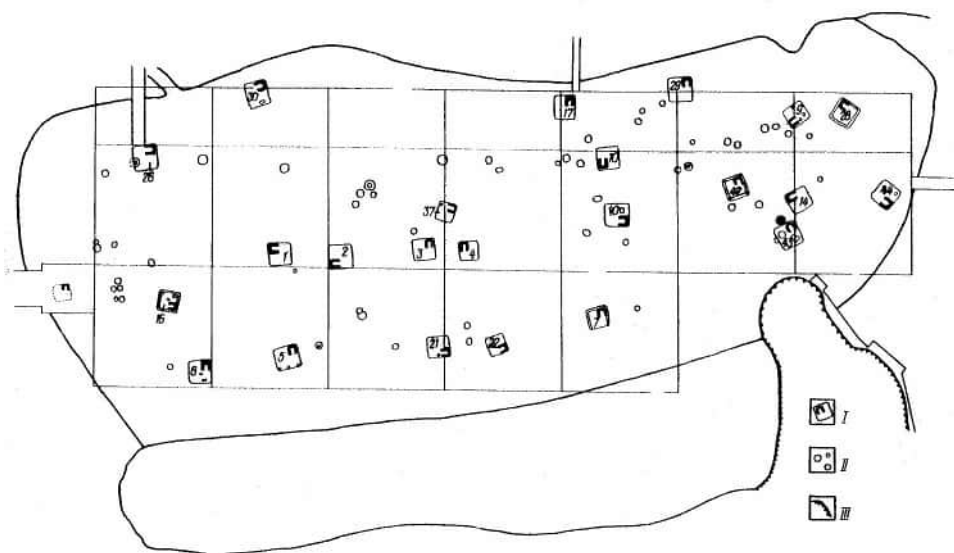

Рис. 2. Монастирок (Східне городище). Загальний план забудови городища у VIII–X ст. За: Максимов, Петрашенко, 1988.

Fig. 2. Monastyrk (Eastern hill-fort). General plan of building structure of hill-fort in VIII–X centuries. By: Максимов, Петрашенко, 1988.

Для вияснення локалізації чільної стіни житла головним є встановлення місця входу та співвідношення його із піччю. Це питання загалом було вирішене П. Раппопортом на основі аналізу даних з пам'яток IX–X ст. переважно Дніпровського Лівобережжя, а також Плісеська та Луки-Райковецької з Дніпро-Дністровського межиріччя³. Встановлено, що до X ст. піч в слов'янському житлі розташована завжди в куті навпроти входу, устям

² Кожолянюк Г. К. Етнографія Буковини. – Чернівці, 1999. – Т. 1. – С. 132; Етнографія України / За ред. проф. С. А. Макарчука. – Львів, 2004. – С. 225, 227, 229–230.

³ Раппопорт П. О. Про розвиток планової структури древньоруських жител лісостепової смуги // Слов'яно-руські старожитності. – Київ, 1969. – С. 104–107.

до нього. Широке дослідження пам'яток V–X ст. Дніпро-Дністровського межиріччя у 60–90-і рр. XX ст. дали змогу загалом підтвердити цей висновок для поселень другої половини I тис. н. е. Водночас Л. Михайлина відзначає, що для пам'яток VIII–X ст. характерні всі 4 типи взаєморозташування печі і входу, виділені етнографами; при цьому найбільш поширеним (на Буковині – 70%) є саме розташування входу навпроти устя печі⁴.

Розташування печі обумовлювалося віковими традиціями, пов'язаними з практичними міркуваннями. З кута, де була піч, був прямий вихід на вулицю. Таке розміщення печі характерне для всього українського, західноросійського та білоруського інтер'єру і зустрічається на всій території України від Слобожанщини до Карпат⁵. Отже, головною ознакою в описі локалізації печі має бути не лише вказівка на кут житла, в якому вона розташована, але й напрям її устя.

Ва-ріант	Кут	На-прям устя	1 період (20 ж.)		2 період (21 ж.)		3 період (35 ж.)		Всього (76 ж.)	
			К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
1	NE	S	4	20	7	33,3	6	17,1	17	22,4
2	NE	W	1	5	-	-	-	-	1	1,3
3	NW	S	-	-	1	4,8	1	2,9	2	2,6
4	NW	E	6	30	3	14,2	8	22,9	17	22,4
5	SE	N	-	-	2	9,2	-	-	2	2,6
6	SE	W	5	25	6	28,6	17	48,6	28	36,8
7	SW	N	3	15	1	4,8	3	8,6	7	9,2
8	SW	E	1	5	1	4,8	-	-	2	2,6

Табл. 1. Рашків-III. Розташування печей відносно сторін світу

Житла V–VII ст. з добре зафіксованими слідами від входу, що знаходився навпроти устя печі, виявлені в Пригородку, Городку (ж. 2), Кодині-I (ж. 25), Кодині-II (ж. 16), Горечі (ж. 21), Рашкові-II (ж. 5), Рашкові-III (ж. 36, 38, 46, 59, 62, 63, 62). У тих житлах на поселенні Корчак-I, де зафіксовано входи, всі вони знаходяться навпроти печі, так, щоб опалювальна споруда знаходилася праворуч від дверей⁶.

⁴ Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – Київ, 2007. – С. 105.

⁵ Кожолянко Г. К. Етнографія Буковини. – С. 197.

⁶ Тимошук Б. О., Приходнюк О. М. Ранньослов'янські пам'ятки VI–VII ст. в Середньому Подністров'ї // Слов'яно-руські старожитності. – Київ, 1969. – С. 71, 75; Русанова І. П., Тимошук Б. А. Кодын – славянское поселение V–VIII вв. на р. Прут. – Москва, 1984. – С. 69–70; Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). – Киев, 1988. – С. 38; Русанова І. П. Славянские

Як вказують дослідники українського народного житла, увесь невеликий за площею простір селянської хати мав своє функціональне навантаження і поділявся на зони: робочу (біля печі та вікна), для сну (під, лави), святкова (стіл, покуть)⁷. Тому правостороннє розташування печі в житлі викликано вимогами зручності при її обслуговуванні, приготуванні їжі, очищенням опалювальної камери та її ремонтом. Лівостороннє розташування печі було досить рідкісним явищем і вважалося, що в такому житлі незручно прясти⁸.

Варіант	Кут	Напрямок устя	К-сть	%
1	NE	S	9	41
2	NE	W	2	9
3	NW	S	1	4,5
4	NW	E	4	18
5	SE	N	-	-
6	SE	W	6	27,3
7	SW	N	1	4,5
8	SW	E	1	4,5

Табл. 2. Монастирок (Східне городище). Розташування печей відносно сторін світу.

Деяко відмінними є висновки авторів досліджень поселень V–VIII ст. Кодин I–II. Результати розкопок цих пам'яток дали підстави поставити питання про розташування входу в бічній стіні біля печі. Це стосується виділеного дослідниками житлового типу V, що характеризується поперечним розташуванням осі гребеня даху (яка простежується за наявністю ямок біля середини протилежних стін) відносно осі печі⁹. Вважаємо, що такі висновки про локалізацію входу у бічній стінці біля печі (тип V) впливає з положення про наявність земляної підсіпки даху ранньослов'янського житла, з яким виступає один з авторів дослідження¹⁰. Це апіорі виключає можливість локалізації входу зі сторони, яка, згідно таких реконструкцій, засипана землею. Це змушує розташувати вхід з торцевої сторони житла, вільної від засипки даху.

древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. Е 1–25. – С. 23.

⁷ Кожоляно Г. К. Етнографія Буковини. – С. 196; Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья. – С. 37.

⁸ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище (VI–XIII вв. н. э.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. – Москва, 1975. – С. 119.

⁹ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Кодын... – С. 31.

¹⁰ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. – Москва, 1990. – С. 116.

Але на тому ж поселенні, коли сліди входу простежуються за наявністю додаткового стовпа чи вирізаних в земляній стіні котловану сходинок або тамбура, у всіх випадках вхід в житлове приміщення знаходиться навпроти печі. Спростовує наявність входу в торцевій стороні житла матеріал досліджень жител з поселень кінця I тис. н. е. Коростовата-III (ж. 1) та Стільсько (ж. 1 садиби 2)¹¹. У першому випадку на розташування входу вказує тамбур-коридор навпроти печі, в другому – додатковий опорний стовп для дверей. В обох випадках гребінь даху, що простежується за опорними стовпами біля протилежних стін, проходить впоперек осі піч-вхід. Отже, дана ознака – наявність стовпових ямок гребеня даху, вісь яких лежить поперек осі піч-вхід – не може бути чітким свідченням розташування входу у бічній стіні поруч із піччю. Як відзначив П. Раппопорт, таке явище стає поширеним з XI ст. і очевидно пов'язане з розвитком горизонтальної планувальної структури середньовічних жител, насамперед появою сіней.

Наведені вище дані дозволяють стверджувати про те, що чільна (фронтальна) стіна слов'янського житла переважно розташована навпроти печі.

Як уже відзначалось вище, поширеним принципом визначення просторової орієнтації котловану житла є його розташування відносно сторін горизонту кутами чи стінами. Дослідники також відзначають такий додатковий фактор як співвідношення із течією річки чи потоку, що протікав поряд із селищем. На підставі вивчення слов'янського житла на Поділлі О. Приходнюк зробив висновок, що в основу орієнтації було покладено не принцип сторін світу, а течію річки, паралельно до якої споруджувались стіни житла¹². Дещо спростовують це твердження матеріали поселення Лука-Каветчинська, де більшість жител одним з кутів спрямовані до Дністра, піч завжди розташована в протилежному (північно-східному куті) куті. Отже, вхід в житло на цьому поселенні знаходився у південній (південно-західній) стіні і не був чітко орієнтований до річки, хоча й виходив на берег.

Аналогічні висновки стосовно орієнтації жител на поселенні Рашків-III зробив В. Баран¹³. Більшість з них розташовані стінами за сторонами світу і до Дністра, лише частина – кутами (рис. 1). Причому розташування кутами за сторонами світу відзначено як характерна ознака для жител поселення Рашків-II. Однак, аналіз жител, здійснений на основі виділення чільної стіни за принципом напрямку устя печі (табл. 1), показує, що на поселенні Рашків-III 29 жител (38%) мають печі, орієнтовані устям на захід (в сторону протилежну до річки), а 19 (25%) – до півдня (паралельно течії річки) і ще 19

¹¹ *Филипчук М. А.* Східнослов'янське житло X–XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 221, 224.

¹² *Приходнюк О. М.* Ранньослов'янське житло на Поділлі // Археологія. – 1971. – № 3. – С. 26.

¹³ *Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья. – С. 36.

(25%) звернені чільною стіною до річки (на схід). Наведений приклад, на нашу думку свідчить, що місцева гідросистема не мала такого визначального значення в орієнтації конкретного житла на поселенні.

Просторова орієнтація жител з поселень Кодин-I та Кодин-II також визначається за принципом співвідношення стін чи кутів споруди стосовно сторін світу¹⁴. Авторам досліджень на підставі класифікації матеріалів поселень по хронологічних періодах, вдалося виявити тенденцію до зміни просторової орієнтації жител та розташування печей на різних етапах функціонування поселення. Зокрема, в пізній період існування поселення більшість жител орієнтовані кутами по сторонах світу. Відзначено також, що у більшості жител піч розташована біля північної стіни, найчастіше у північно-східному куті. Аналогічна картина простежена на поселеннях Корчак-I, VII та IX¹⁵. Причому тут всі 35 жител (за винятком одного) мали печі в північно-східному куті, орієнтовані устям до півдня, в сторону потоку.

Матеріали поселення Рашків-III вказують на наявність додаткових факторів у принципах просторового вирішення слов'янського житла. Для аналізу за ознакою просторова орієнтація житла (локалізація чільної стіни) взято рештки 76 жител (рис. 1). До уваги бралось поєднання двох основних ознак в орієнтації житла (табл. 1): 1) кут споруди, в якому розташована піч; 2) напрям устя печі, що, згідно із наведеними вище даними, свідчить про розташування входу. Виділено 8 варіантів розташування печі (4 кути житла, у кожному куті по 2 можливих варіанти напрямку устя печі).

Статистичні дані вказують, що найбільш поширеними протягом всього існування поселення були варіанти 6 (піч в південно-східному куті устям до заходу) – 36,8%, 1 (піч в північно-східному куті устям до півдня) та 4 (піч в північно-західному куті устям до сходу) – по 22,4%. Щоправда, в межах окремих хронологічних періодів їх співвідношення є різним, але саме ці три типи найчастіше присутні в орієнтації жител поселення Рашків-III (I період: вар. 1 – 20%, вар. 4 – 30%, вар. 6 – 25%; II період: вар. 1 – 33,3%, вар. 4 – 14,2%, вар. 6 – 28,6%; III період: вар. 1 – 17,1%, вар. 4 – 22,9%, вар. 6 – 48,6%).

Отже, наведені дані підтверджують домінуючий тип розташування печі біля північної стінки житла, але при цьому майже не зустрічаються варіанти 2 (піч в північно-східному куті устям на захід – 1 житло) та 3 (піч в північно-західному куті устям на південь – 2 житла). Адже при такому розташуванні піч знаходиться по ліву руку від входу, що створює незручності при її обслуговуванні. Взагалі на поселенні Рашків-III зафіксовано лише 7 випадків ймовірного лівостороннього розташування печі (9,2%). У житлах, вхід в які знаходився з півночі, піч переважно має правостороннє розташування.

¹⁴ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Кодын... – С. 33.

¹⁵ Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв... – С. 23.

Саме ці житла, на нашу думку, є свідченням основного впливу на просторове вирішення слов'янського житла планової структури селища та раціональності внутрішнього простору. Заради цих факторів слов'яни іноді жертвували орієнтацією чільної стіни на сонячні сторони горизонту. Вважаємо, що саме залежність від планувальної структури даного селища в той чи інший період стала причиною різноманіття просторової орієнтації жител на поселенні. Натомість, планувальна структура поселення диктувалась конкретним етапом соціально-економічного розвитку слов'ян, що було підтверджено висновками Я. Барана про відображення соціальних зв'язків ранньослов'янської громади у планувальній структурі селищ¹⁶. Тим самим кожна сім'я має своє чітке місце в системі родинних та господарських відносин громади, що відбивається і на локалізації житла цієї сім'ї в планувальній структурі селища.

Тим самим, визнаючи загалом слушність зауваження дослідників про вплив зовнішніх умов (гідросистема та сторони світу) на орієнтацію житла і не відкидаючи залежності розташування житла щодо локальної гідросистеми, вважаємо, що в даному випадку радше слід говорити не про залежність орієнтації кутами чи стінами житла за сторонами світу чи до річки, а про визначальний фактор взаємозалежності осі пів-вхід до сторін горизонту та планувальної структури поселення. Отже, орієнтація житла – це багатofакторне явище і є сукупністю внутрішнього планування житла, соціально-економічної структури суспільства та природних умов локалізації поселення.

Із значними змінами, які відбулися у слов'янському суспільстві у VIII–X ст. (поява укріплених поселень – городищ, зміна в топографії поселень – формування т. зв. “височинної групи” поселень, виникнення індивідуальних господарських комплексів парної сім'ї – дворів¹⁷) у просторовій орієнтації житла з'являються додаткові фактори. Оборонні споруди городищ, межі дворів та топографія височинних поселень значною мірою визначали і обмежували розвиток забудови поселення та його планувальну структуру. Але, слід відзначити, що принципи просторового вирішення слов'янського житла цього часу ґрунтуються на традиціях, відзначених для третьої чверті I тис. н. е.

Свідченням цього є матеріали городищ зазначеного періоду Монастирок (Східне городище), Пліснесько, Стільсько, Солонсько та ін.¹⁸ На

¹⁶ Баран Я. В. До питання про соціально-економічні структури первісності на території України // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 120–128.

¹⁷ Филипчук М. А. Про соціальну структуру населення Українського Прикарпаття VIII–X ст. // Етногенез та рання історія слов'ян... – С. 229.

¹⁸ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянський пам'ятник у с. Монастирек на Среднем Днепре. – Киев, 1988. – 146 с.; Филипчук М. А. Східнослов'янське житло X–

городищі Монастирок (Східне городище) (рис. 2) найбільш поширеними варіантами розташування печей, як і на поселенні Рашків-III, є варіанти 1 (41%), 6 (27,3%) та 4 (18%) (табл. 2). Причому 5 жител (з 22) мають лівостороннє розташування печі, що ймовірно, пов'язано з особливостями планування забудови городища. Домінуючим типом для поселення Кодин-II (V–VIII ст.) є варіант 1 (54,8%). Причому для VIII ст. (етапи IIIA і IIIB) (22 житла) домінуючим є варіанти 1 (54,5%, 12 жител) та 4 (22,7%, 5 жител), як і в Монастирку. Лівостороннє розташування печі мають 4 житла.

Наведений вище поділ на варіанти загалом відображає певні тенденції розвитку просторової орієнтації слов'янського житла.

Отже, як відзначалось вище, просторова орієнтація слов'янського житла є багатофакторним явищем і може бути виражена у схемі: соціальна організація суспільства та топографія поселення → планувальна структура селища → розташування чільної (фронтальної) стіни (входу) → розташування печі (праворуч від входу, устям до нього) → внутрішнє планування житла (під, лави, стіл та ін.). Наведена схема відображає взаємозалежність між зовнішніми (природними і соціальними) чинниками та просторовим вирішенням житла і його внутрішнім плануванням.

Не відкидаючи можливості встановлення певних загальних закономірностей еволюції планувальної структури житла протягом другої половини I тис. н. е., вважаємо, що взаєморозташування печі, входу і відповідно просторова орієнтація жител є специфічною для кожного поселення зокрема, які змінюються в межах поселення залежно від того чи іншого періоду функціонування селища. Причому кілька варіантів можуть співіснувати в межах періоду.

Тому визначальним у виборі орієнтації слов'янського житла другої половини I тис. н. е. було намагання раціоналізувати внутрішній простір житла з врахуванням впливу зовнішніх факторів (спрямованість на сонячні сторони горизонту, гідросистема, топографія, планувальна структура поселення, що в свою чергу визначалась соціальними взаємовідносинами в громаді). Тим самим просторова орієнтація слов'янського житла є додатковим джерелом для вивчення планувальної структури поселень та соціального устрою слов'янського суспільства раннього середньовіччя.

**SPACE ORIENTATION OF EARLY MEDIEVAL SLAVIC DWELLINGS
(on base of materials from monuments of the area between basins of Dniπρο
and Dniстер rivers during second half of I ka A. D.)**

Jaroslav POHORAL'SKYJ

XI ст. в Українському Прикарпатті. – С. 219–233; *Филитчук М.* Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 р. // Волино-Подільські студії. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 256–277.

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytets'ka str., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: pohoralsky@ukr.net*

General factors, which are influenced on space orientation of dwellings was distinguished. These conclusions are based on analysis of separate elements of Slavic dwelling constructions from V–X centuries from basins of Dnipro and Dnister rivers and using of ethnographic data. The main cause, which determined orientation of entrance and frontal wall, was sunny sides, hydro system and relief, adjacent buildings (planigraphy of settlements), fortifications.

Key words: dwelling, Slavs, settlement, topography, planigraphy, sides of world, space orientation, oven, entrance.

ПРОСТРАНСТВЕННАЯ ОРИЕНТАЦИЯ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО СЛАВЯНСКОГО ЖИЛИЩА

**(по материалам памятников Днепро-Днестровского междуречья
второй половины I тыс. н. э.)**

Ярослав ПОГОРАЛЬСКИЙ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина
e-mail: pohoralsky@ukr.net*

На основании анализа отдельных элементов славянских жилищ V–X вв. в междуречье Днестра и Днестра с использованием этнографических данных выделены основные факторы, которые влияли на ориентацию жилых сооружений в пространстве. Главными показателями при выборе ориентации входа и фронтальной стены жилища были солнечные стороны горизонта, гидросистема и рельеф местности, соседние сооружения (планиграфия поселений), оборонительные укрепления.

Ключевые слова: жилище, славяне, поселение, топография, планиграфия, стороны горизонта, пространственная ориентация, печь, вход.

Стаття надійшла до редколегії 17.03.2008

Прийнята до друку 14.04.2008